

कान्त-कान्ता-वाक्य-पुष्पम्

(प्रथम यष्टीतून)

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

॥ मंगलाचरण ॥

यत्कृपालेशमात्रेण महिषो वेदपारगः।

ज्ञानेश्वरं तमाचार्यं वंदे बद्धांजलिर्मुदा ॥१॥

तपोभिः क्षीणपापानामिहामुत्रविरागिणाम्।

सत्संवादमिषेणात्र भक्तिर्ज्ञानं च कथ्यते ॥२॥

अर्थ - ज्यांच्या किंचित कृपाप्रसादाने रेडा वेद बोलू लागला त्या सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजांना हात जोडून वंदन करतो ॥१॥ तपश्चर्येने ज्यांनी आपली पापे धुवून टाकली व ऐहिक व पारलौकिक सुखावर तिलांजली दिली असा साधकांकरिता भक्ति व ज्ञान विषयक संवाद सांगतो ॥२॥

विषयनिवृत्त्यनंतरमात्मज्ञानेनैव ब्रह्मणः सच्चिदांशद्वयम् अविद्यानिवृत्तिपूर्वकं ज्ञातुं शक्यते ।

अर्थ - वैराग्यप्राप्तीनंतर आत्मज्ञानाने अज्ञान घालविल्यावर ब्रह्माच्या सदंश व चिदंशांचे म्हणजे साक्षीस्वरूपाने ज्ञान मिळू शकते.

किंतु स्वानंदप्राप्तये भक्तिरेव गरीयसीति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानां अभिप्रायः ।

अर्थ - ब्रह्मानंद प्राप्तिकरिता श्रुति स्मृति पुराणादि इतिहासावरून असे दिसते की भक्तिच श्रेष्ठ आहे. म्हणजे भगवंताची भक्तीच केली पाहिजे.

तत्र भूबीजांकुरतरुफलरूपा निरुपाधिमायोपाधिसूत्रविराड् विष्णवश्चैते पंचेश्वरपुरुषा नीलकंठोक्ता भवन्ति ।

अर्थ -

१. 'भू'रूप म्हणजे निरुपाधिक ब्रह्म किंवा शुद्ध ब्रह्म.
 २. 'बीज'रूप म्हणजे मायोपाधिक ब्रह्म.
 ३. 'अंकुर'रूप म्हणजे हिरण्यगर्भ किंवा ब्रह्मदेव.
 ४. 'तरु'रूप म्हणजे विराटस्वरूप.
 ५. 'फल'रूप म्हणजे विष्णु, शिव, रामकृष्णादि अवतार.
- असे ईश्वर पुरुषांचे पांच प्रकार नीलकंठाचार्यांनी सांगिले आहे.

तत्र ब्रह्मैव भगवद्भक्तानुग्रहकरणेक्षणात् विष्णुरूपेण स्वयमाविर्भवति ।

अर्थ - हे ब्रह्मच स्वेच्छेने विष्णुरूपाने भक्तावर अनुग्रह करण्यासाठी अवतार घेते.

स आविर्भावोऽपि नित्यः सुखैकानुग्रहकरणेक्षणमात्रत्वात् ।

अर्थ - भक्तावर सुखरूप अनुग्रह करण्याच्या इच्छेने अवतार होत असल्यामुळे तो नित्य म्हणजे अविनाशी आहे.

अयमेव भक्तिसदनम् ।

अर्थ - हेच भक्तीचे मंदिर होय म्हणजे अशा या अवताराचीच भक्ती होऊ शकते.

तद्वाररक्षकज्ञानप्राप्तये शांकरपदार्थानुदाहरति ।

अर्थ - ज्ञान हे भक्तीचे द्वाररक्षक आहे म्हणजे ती भक्ति ज्ञानानंतर होते असे हे ज्ञान श्रीशंकराचार्यांनी सांगितले, ते असे -

ईशो माया महान् जीवः संबंधो भेद एव च ।

अत्र पंचानादि सान्ताश्चेशोऽनादिरनन्तकः ॥३॥

ईशो हि ब्रह्मशब्देन वेदान्ते समुदाहृतः ।

मायाऽज्ञान प्रधानाद्याः पर्याया मुनिसंमताः ॥४॥

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वकृच्छबलो महान् ।

हेमगर्भोऽपरेशश्च पर्यायौ शबलांशकौ ॥५॥

अर्थ - (१) ईश्वर, (२) माया, (३) मायोपाधिक ब्रह्म, (४) जीव, (५) चैतन्य व अविद्या यांचा संबंध, (६) जीव व ईश्वर यांचा भेद; ह्या सहा पदार्थांमध्ये ईश सोडून बाकीचे अनादि व सान्त आहेत. ईश म्हणजे शुद्ध ब्रह्म अनादि व अनंत आहे. ॥३॥ वेदान्तात 'ईश' शब्दाने ब्रह्मच सांगितले आहे व माया, अज्ञान, प्रकृति, अव्यक्त, प्रधान एकाच अर्थाचे आहेत, असे मुनींनी अंगीकारिले आहे. ॥४॥ या जगताचे कारण मायोपाधिक शबल ब्रह्म आहे. हिरण्यगर्भ हा अपरेश म्हणजे गौण ईश्वर आहे. यालाच शबलब्रह्म किंवा मुख्य जीव म्हणतात. ॥५॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं जगदिति श्रुतिः ॥६॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्नर्भ दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां तस्मादिति परा श्रुतिः ॥७॥

माया म्हणजे प्रकृति व मायेला धारण करणारा तो महेश्वर जाणावा. ह्या प्रकृतिनेच सर्व जग व्यापिले असे श्रुति म्हणते. ॥६॥ सर्व भूतांचे उत्पत्तिस्थान म्हणजे परमात्म्याची त्रिगुणात्मक प्रकृति, त्या महद्ब्रह्मरूप प्रकृतीच्या ठिकाणी परमेश्वर सामर्थ्यरूप बीज स्थापन करतो म्हणजे परमेश्वराचे सत्तेने ही प्रकृति कार्य करू लागते असे गीतेत म्हटले आहे. ॥७॥

अस्येशादिपदार्थत्रयस्य लक्षणानि भक्तिपदतीर्थाभूतात् बुधैरुपहर्तव्यानि ।

अर्थ - ईश, माया, महान् म्हणजे मायोपाधिक ब्रह्म ह्या तीन पदार्थांची लक्षणे भक्तिपदतीर्थाभूत या ग्रंथात मी विस्तृत केली आहेत, ती शहाण्यांनी जाणून घ्यावी.

पदार्थषट्कलक्षणानि अपेक्षितानि चेत् शारीरकशांकरभाष्यप्रोक्तानि अत्र विस्तरभयान्नास्माभिलिख्यन्ते ।

अर्थ - शारीरक शांकरभाष्यात सहा पदार्थांची लक्षणे केली आहेत. विस्तारभयास्तव ती आम्ही येथे सांगत नाही. अपेक्षा असल्यास ती मूळग्रंथावरून पाहून घ्यावीत.

“परापरेति भेदेन द्वे विद्ये” मुंडकोक्तिः ।

अर्थ - विद्येचे परा व अपरा असे दोन प्रकार मांडुक्योपनिषदात सांगितले आहेत.

तत्रोपनिषत्पुराणेतिहासवर्जितवेदवेदांगप्रतिपाद्याऽपरा ।

अर्थ - वेदातील उपनिषत् भाग व पुराणेतिहासादिकातील ज्ञानभाग सोडून वेदवेदांगादिकांतून वर्णन केलेला भाग ही अपराविद्या होय.

उपनिषत्पुराणेतिहासप्रतिपाद्या परेति “वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणानि वरानने” इति नारदोक्तिः स्पष्टमेव प्रतीयते ॥

अर्थ - उपनिषत् पुराणेतिहासात सांगितलेली विद्या पराविद्या होय, हे “वेद अस्पष्टार्थबोधक असून पुराण स्पष्टार्थबोधक आहेत” या श्रीनारदाचार्यांच्या वचनावरून स्पष्ट आहे.

शिष्य उवाच -

यदेकं निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं निरंतरम् ।

यस्मिन्नतद्व्यावृत्त्या चकितं वदति श्रुतिः ॥८॥

तस्मिन् शुद्धे चिदाकाशे लक्ष्यज्ञानैकगोचरे ।

अनादि जडरूपाया मायायाः किमुत प्रमा ॥९॥

ब्रह्मरूपात् पृथक् सास्ति ह्यपृथग्वाऽथ विद्यते ।

कस्य स्याद् बंधनं तस्याः कस्य नेति वेदस्व भोः ॥१०॥

अर्थ - शिष्य म्हणतो : ब्रह्म जर अंशरहित, आकशाच्या पलीकडे असणारे व अविनाशी आहे तर ब्रह्माहून जे निराळे भासते त्याची निवृत्ति करून वेद भीत भीत ब्रह्माचे “नेति नेति” असे वर्णन कां करतात ॥८॥ अशा या शुद्ध ज्ञानप्रकाशात व जे ब्रह्मज्ञानाने प्राप्त होते. त्यात जडरूप असणाऱ्या मायेची उत्पत्ति कशी झाली ॥९॥ (ती माया ब्रह्माहून वेगळी आहे का की एकरूप आहे तिचापासून बंधन कोणाला होते आणि कोणाला होत नाही हे स्वामी आपण सांगा ॥१०॥ टीप - हा अर्थ मुळात श्रीबाबाजीमहाराजांचा अनुवाद नसल्यामुळे वेगळा केला आहे.- संपादक.)

श्रीगुरुवाच -

शृणु वत्स गुरुशास्त्रयोः साधनदशायां सिद्धदशायां च यत्प्रयोजनं तत्ते सादिभ्रमानादिभ्रमनिवृत्तिमिषेण फलरूपतयोपदिश्यते ।

अर्थ - श्रीगुरु म्हणतात : हे वत्सा ! साधनदशेत साधकाला व सिद्धदशेत ज्ञान्याला गुरु व शास्त्राचा काय उपयोग आहे, ते ऐक -

सादिभ्रम म्हणजे भ्रमाचा आरंभ व अनादिभ्रम म्हणजे भ्रमाला आरंभच नाही, अशा या दोन्ही भ्रमाची निवृत्ति करण्याच्या निमित्ताने उपदेश करतो.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादि उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसंभवान् ॥११॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

ब्रह्मैवानादिरूपं हि मायाऽनादिस्वरूपिणी ।

तस्मान्माया ब्रह्मरूपात्पृथक् क्वापि न विद्यते ॥१३॥

सादिभ्रमोपदेशे तु मुक्तानां बंधसंभवः ।

तस्मादनादिरूपेण माया तिष्ठतु सर्वदा ॥१४॥

सादिभ्रमस्य निवृत्तेः साधनं नैव विद्यते ।

तस्मादेषा ह्यनादिः स्यान्मायाऽविद्या च मे मतिः ॥१५॥

अर्थ - गीतेत म्हटले आहे की, प्रकृति व पुरुष हे अनादि आहेत म्हणजे त्यांचा आरंभच नाही. सत्त्व, रज, तम हे गुण व त्यांचे विकार हे प्रकृतीचे कार्य आहेत. ॥११॥ ज्याला ज्ञेय म्हणतात ते मी सांगतो - जे जाणले असतां जीव अविनाशी होतो ते उत्पत्तिरहित असलेले परब्रह्म होय. त्याला सत् म्हणता येत नाही व असत्हि म्हणता येत नाही. ॥१२॥ ब्रह्म अनादि आहे व माया हीहि अनादि आहे, म्हणून माया ब्रह्मस्वरूपाहून वेगळी कोठेहि राहत नाही ॥१३॥ भ्रम म्हणजे माया. हिचा आरंभ मानला तर मुक्तांना बंध होतो असे मानावे लागेल. हा दोषपरिहार करण्याकरिता माया अनादि आहे म्हणजे मायेला आरंभ नाही, असे म्हटले आहे. ॥१४॥ जर मायेचा आरंभ काल असला तरी तिच्या निवृत्तीचे कोणतेच साधन नाही. म्हणून माया/अविद्या अनादि आहे असे माझे मत आहे ॥१५॥

ब्रह्मात्मैक्यप्रत्ययेऽपि विस्मृतः प्रत्ययो वृथा ।

सोऽयं सादिभ्रमस्तस्य निवृत्तिश्चास्ति नास्ति वा ॥१६॥

गुरुवाक्येन निवृत्तिं यः पश्यति स पश्यति ।

न पश्चन्ति ज्ञानमूढा ब्रह्मालस्याभिमानिनः ॥१७॥

यस्य ब्रह्माभिमानोऽस्ति देहेऽपि ममता तथा ।

न स योगी न वा भोगी केवलं दुःखभागसौ ॥१८॥

अनादिभ्रमनिवृत्तिर्न शास्त्राध्ययनं विना ।

सादिभ्रमस्य निवृत्तिर्न गुरोर्वचनं विना ॥१९॥

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥२०॥

अर्थ - जीव ब्रह्मैक्य झाल्यावरहि आत्मविस्मृतीचा प्रत्यय व्यर्थच राहतो. त्याला सादिभ्रम म्हणावे. या भ्रमाची निवृत्ति होते किंवा नाही. (होते) ॥१६॥ गुरुवाक्याने भ्रमनिवृत्ति ज्याची झाली त्याचीच खरी भ्रमनिवृत्ति झाली. ब्रह्मज्ञान झाले असे समजून आळशी होऊन राहणारे पढतमूर्ख यांच्या भ्रमाची निवृत्ति होत नाही. ॥१७॥ ज्याला 'ब्रह्मज्ञान झाले' असा अभिमान असतो व ज्याची देहावर ममता किंवा प्रेम असते तो ज्ञानी नव्हे किंवा भोगी नव्हे. तो केवळ दुःख भोगणाराच होय ॥१८॥ अनादिभ्रमाचा निरास शास्त्राध्ययनाने होतो व सादिभ्रमाचा निरास गुरुवाक्याने होतो. ॥१९॥ ज्याची देवाचे व

श्रीगुरुचे ठिकाणी सारखी पराभक्ति असते त्या पुरुषाला श्रुतीचा यथार्थ बोध होतो ॥२०॥

चक्रवाकखगस्यात्र मृगतोयं करोति किम् ।

तथा माधवभक्तस्य ह्यविद्या किं करिष्यति ॥२१॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥२२॥

मृगांबुजन्मनिवृत्तिं चक्रवाको न चेच्छति ।

तथा माधवभक्तोऽपि मायासत्त्वमुपेक्षते ॥२३॥

चक्रवाकैरदृष्टाऽपि मृगैर्दृष्टा मरीचिका ।

अज्ञानिभिः संप्रदृष्टा भक्तोऽविद्यां न पश्यति ॥२४॥

एतत्ते कथितं गुह्यं ज्ञानेश्वरकृपालवात् ।

यो जानाति यथा वत्स सुखमत्यन्तमश्नुते ॥२५॥

कान्तकान्तावाक्यपुष्पग्रथनं गद्यपद्ययोः ।

यः सेवते प्रभातेऽस्मिन् ब्रजेद्धि परमां गतिम् ॥२६॥

अर्थ - ज्याप्रमाणे चक्रवाक पक्ष्याला मृगजलाची बाधा होत नाही, त्याप्रमाणे भगवद्भक्ताला अविद्येची बाधा होत नाही. (ह्या वचनाचे समर्थन गीतेतील श्लोकाने होते) ॥२१॥ त्याचा अर्थ असा :- "माझी ही त्रिगुणात्मक माया पार करणे दुस्तर आहे. पण जे मला शरण येतात तेच ही दुस्तर माया पार करून जातात" ॥२२॥ मृगजलाबाहेर कसे होता येईल याची चिंता चक्रवाकपक्षी करीत नाही त्याप्रमाणे श्रीकृष्णभक्त मायेच्या भासाकडे दुर्लक्ष करतो ॥२३॥ ज्याप्रमाणे मृगाला मृगजल दिसते परंतु चक्रवाक पक्ष्याला ते दिसत नाही, त्याप्रमाणे अज्ञानी लोकांना अविद्या / माया दिसते. परंतु भगवद्भक्ताला अविद्या दिसत नाही ॥२४॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपेने हे गुह्य तुला कथन केले. जो कोणी हे चांगले समजून घेईल तो हे वत्सा ! अत्यंत सुखी होईल ॥२५॥ जो दररोज सकाळी ह्या पतिपत्नीसंवादाचे मनन करील त्याला सद्गति प्राप्त होईल ॥२६॥

॥ इति कांतकातावाक्यपुष्पं समाप्तम् ॥